

Boekbesprekingen

Gie Van Den Berghe

'MET DE DOOD VOOR OGEN. BEGRIP EN ONBEGRIP TUSSEN OVERLEVENDEN VAN NAZI-KAMPEN'

EPO, Berchem, 1987, 535 blz.

Ongeveer tien jaar geleden maakte Ludo Van Ecks *Boek der Kampen* (1979) diepe indruk op mij vanwege de brutale visuele blootlegging van de kampgruwel. Het naakte fotomateriaal bekrachtigde toen definitief het stereotiepe beeld dat ons, na-oorlogse generatie, door media en onderwijs overgeleverd werd (wordt?).

Een bezoek aan Oswiegim (Auschwitz) en Brzezinska (Birkenau) in het huidige Polen zorgde voor fundamentele barsten in mijn bouwwerk van voorstellingen over KZ, door de opvallende verscheidenheid die beide 'overblijfselen' 40 jaar na de oorlog nog steeds blijven uitstralen.

Auschwitz-I, een in stenen opgetrokken concentratiekamp (in werking gesteld op 20 mei 1940) waarin je binnengeleid wordt door de poort met het opschrift 'ARBEIT MACHT FREI', liet me nog even ademen. Birkenau of Auschwitz-II, exterminatiekamp vanaf januari '42 tot 28 november 1944: een eindeloze vlakte met niets dan houten barakken, afgewisseld door uitkijktorens en prikkeldraad, belette me dit net! "Dit is niet langer te begrijpen", schiet het als 'buitenstaander' logischerwijze door je geest...

De schokkende beelden in *Het Boek der Kampen* vermochten echter niet wat Van den Berghe bereikt met zijn sociaal-psychologische studie, zonder sensationele beelden: het pregnante van een stomme gruwel, op een historische kritische wijze ontleed.

De hierboven geschetste gedachten her-

leefden betekenisvol bij lezing van het monumentale werk van Gie Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*. Auschwitz en Birkenau, nauwelijks 3 kilometer van elkaar verwijderd, verduidelijken gevoelsmatig de fundamentele vragen en stellingen die Van den Berghe in zijn uiterst (té?) gedetailleerde en moeizame studie formuleert:

1. bespreking en analyse van de begripkloof en de problematiek van het 'insiderisme'; is het een absolute voorwaarde dat de wetenschapper deel uitmaakt van de bestudeerde sociale entiteit, om tot waardevolle theoretische inzichten te komen? (pp. 17-18)

2. boodschappen (ego-documenten) uit deze historische periode dienen noodzakelijkerwijze ingedeeld te worden volgens ervaringscategorie en -context.

Met de dood voor ogen steunt op de lectuur van 120 ego-documenten (ooggetuigenverhalen) die met elkaar vergeleken worden en getoetst aan historisch onderzoek over de vernietigings- en concentratiekampen.

Deze methode die ook de zgn. 'revisionisten' (o.a. Faurisson, Butz, Rassiner...) gebruiken om aan te tonen dat de massale moorden en gaskamers geheel of gedeeltelijk herspinsels zijn van zionisten of weerstandslui, wordt door Van den Berghe precies aangewend als wapen tegen revisionistisch denken. Door de onnauwkeurigheden, overdrijvingen, zelfs contradicties in de ego-documenten te verklaren, maakt men ze immers ongeschikt voor anti-semitische propaganda (pp. 419-

De grootste verdienste van Van den Berghe is evenwel zijn aandringen op een historisch *nauwkeuriger* beeld van het concentrationair systeem dan tot nog toe het geval is geweest. Als moralist blijft de auteur zijn lezers er op wijzen dat "de zoektocht naar 'de menselijke essentie' een ijdele onderneming (is), omdat mensen niet los van situaties bestaan en ze dus nooit, zonder betekenisverlies, kunnen worden losgekoppeld van hun ervaringen en van hun betekenissen van die situaties en ervaringen". (p. 8)

Na een kort inleidend hoofdstuk volgt een geschiedkundige schets van de nazi-kampen. Belangrijk is het onderscheid tussen de concentratie - versus exterminatiekampen, hun evolutie en de machtsstrijd om het beheer ervan.

Tussen 1933 en 1945 dienden zij verschillende functies : opsluiting en eliminatie van politieke tegenstanders (communisten...) en sociaal niet-conforme individuen (criminelen, homoseksuelen...); economische motieven (het leveren van dwangarbeiders) en vooral vanaf 1939 neemt de raspolitieke functie van de kampen definitieve vorm aan.

Dit hoofdstuk biedt tal van gegevens betreffende de bevolkingsgrootte van de KZ, geografische ligging, aantal overlevenden en slachtoffers per kamp en per natie.

In de volgende hoofdstukken staat de overlevende en zijn/ haar psychologie centraal. Een fundamenteel begrip in de analyse van het communicatieproces tussen de buitenstaanders en de overlevenden is de *begripskloof* tussen beide groepen. Deze begripskloof, vooral gegroeid in de jaren na de oorlog, ontstond uit de hooggespannen verwachtingen van de overlevenden naar de toekomstige samenleving toe en de confrontatie met de passiviteit van de buitenstaanders.

Samenhangend met de begripskloof analyseert Van den Berghe wat hij het '*stereotiep beeld*' van de kampen noemt (dit is een opeenstapeling van de meest extreme gruwelen) en in relatie hiermee de *complottheorie* (theorie dat alle gebeurtenissen in de kampen, zelfs de wanorde, terug te voeren zijn tot een

doelgericht plan van de nazi's om hun tegenstanders te ontmenselijken).

Het analyseren van de oorsprong en de functies van dit stereotiep beeld (met scherpe doch uiterst respectvolle pen geschreven) en de ontwrichting van de complottheorie zijn mijns inziens de sterkste bladzijden van dit lijk werd. Het stereotiep beeld en de complottheorie worden verklaard vanuit de wijzigingen die het moreel gedrag van de gevangenen kenmerkten in extreme situaties.

De wisselwerking tussen egobeleving, persoonlijkheidswijziging en normovertreding onderzoekt de auteur op fascinerende wijze en komt aldus tot de stelling dat zowel het stereotiep beeld als de complottheorie moeten beschouwd worden als pogingen om de angst voor de eigen 'kwade inborst' te legitimeren.

Een specifieke vermelding tenslotte verdient het hoofdstukje gewijd aan Mala Zimetbaum. Geboren te Brzesko nabij Krakow in 1918 en wonende te Antwerpen vanaf 1928 werd Mala in 1942 opgepakt bij een razzia en via Mechelen naar Birkenau getransporteerd.

In het kamp leerde Mala de Poolse gevangene Edward Galinski kennen. Ze ontsnapten uit het vrouwenkamp van Birkenau op 24 juni 1944, werden enkele weken later terug gegrepen, opgesloten in Block 11 te Auschwitz en uiteindelijk geëxecuteerd. Over het Mala-epos bestaan vele versies, ooggetuigenverslagen en reconstructies door andere overlevenden en buitenstaanders.

Het was er de auteur niet om te doen de werkelijke historische toedracht van de zaak Mala te achterhalen. Veeleer poogde hij de reconstructies en de reconstructie-tendensen te analyseren en verklaren (p. 364), om op deze wijze de genese van heroïsering te duiden.

Wellicht zullen velen het niet eens zijn met de analyse van Gie Van den Berghe. Wellicht voelen overlevenden zich bij momenten pijnlijk geraakt door de wetenschappelijke, sterk analytisch-vergelijkende aanpak van hun subjectief-beleefde ervaringen... Wellicht kan een dergelijke studie onmogelijk 'totaal' gedragen worden door één enkele onderzoeker...

Het werk van Van den Berghe heeft me evenwel getroffen door de integriteit, emotio-

nele tacten het diepe respect waarmee hij zijn documenten (en als dusdanig de betrokken individuen) benadert. Als niet-historicus slaagt hij er bovendien opmerkelijk in kritisch om te gaan met zijn bronnen.

Volledigheidshalve willen we er echter op wijzen dat de auteur een aantal basiswerken en artikels i.v.m. de holocaust niet heeft geraadpleegd of althans niet vermeldt in de bibliografie, zo o.a. *The History of the Holocaust. A survey of recent literature*, *Journal of Modern History*, 59, 1 (1987), pp. 114-160;

Broszat M., *Hitler und die Genesis der Endlösung*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 25, Heft 4 (1977), pp. 739-775;

Reitlinger G., *Die Endlösung Hitler's Versuch der Ausrottung der Juden Europas*, 1939 bis 1945, Berlin, 1956 (1), 1961 (4de verbeterde uitgave);

en tenslotte een basiswerk van Hilberg R., *The destruction of European Jews*, Chicago, 1961.

Met betrekking tot de studie van getuigenissen missen we een aantal studies op basis van levensgeschiedenissen (life-histories) die vooral in Duitsland en Italië steeds frequenter verschijnen (o.a. Steinbach L., *Ein Volk, ein Reich, ein Glaube? Ehemalige Nationalsozia-*

listen und Zeitzeugen berichten über ihr Leben im Dritten Reich, Berlin-Bonn, 1984; Wenke B., *Interviews mit Überlebenden. Verfolgung und Wirstand in Südwestdeutschland*, Stuttgart, 1980.

De vele herhalingen (voornamelijk in hoofdstuk V) in een toch al lijvig boek, werken vaak storend. Het strikt tot het minimum herleide notenapparaat en de uiterst beperkte thematische index laten onbevredigende gevoelens na. Het zij evenwel vermeld dat deze kritiek zich tot de uitgever richt en niet tot de auteur die geen verantwoordelijkheid treft (voor de geïnteresseerden heeft Van den Berghe een exhaustief register ter beschikking!).

Ik hoop dat *Met de dood voor ogen* die internationale uitstraling en waardering mag kennen welke het onbetwistbaar verdient. De heropflakkerende 'Historikerstreit' (voornamelijk in de Bundesrepubliek) o.m. naar aanleiding van publicaties uit het 'historisch-revisionistisch kamp' zou wellicht nieuw licht kunnen werpen op de discussie door aansluiting te zoeken bij de sociaal-psychologisch benadering in het onderzoek van Van den Berghe.

*Bie de Graeve
maart 1988*

Phillip Mechanicus

'IK WOON, ZOALS JE WEET, DRIE HOOG' Brieven uit Westerbork Amsterdam, 1987 : Balans, 74 blz.

Phillip Mechanicus (*1889) wist zich door zelfstudie op te werken tot een vooraanstaande journalist (redacteur buitenland). Met het 'Berufsverbot' dat de nazi's ook in Nederland voor joden uitvaardigden, raakte hij die functie kwijt. Hij weigerde onder te duiken. In september '42 werd hij verraden en gearresteerd toen hij clandestien de tram nam (verboden voor joden, hij haalde dus zijn jodenster af) om hulp te halen voor een zieke vriendin. Hij werd als 'strafgeval' naar het politie-doorgangskamp Amersfoort gevoerd. Begin november werd hij overgebracht naar het doorgangs-

kamp Westerbork, daar bleef hij negen maand in het ziekenhuis om te herstellen van de gevolgen van de in Amersfoort ondergane mishandelingen. Later benoemde de kampoudeste van Westerbork hem tot 'officieel' dagboekschrijver. Mechanicus vermaarde dagboek begint op 28 mei '43 (*In dépôt*, 1964; 1985). Op 8.3.44 werd hij op transport gesteld naar Bergen-Belsen. Op 9 oktober ging hij op straftransport naar Birkenau, waar hij drie dagen na aankomst met een groep van honderdtwintig mensen werd doodgeschoten.

De brieven die Mechanicus in de periode

december 1942 - maart 1944 vanuit Westerbork aan zijn tweede vrouw en, vooral, aan hun dochter Ruth (*1926) schreef, werden nu gepubliceerd. Ruth besloot de brieven vrij te geven na lectruur van Etty Hillesums vermaarde dagboek (*Het verstoorde leven*).

De helft van de 22 brieven werd in november-december '43 geschreven. In andere periodes (b.v. 7 maart tot 27 augustus '43, de periode waarin hij zijn dagboek begon te schrijven) zou hij géén brieven geschreven hebben, terwijl hij bijna onbepoerd mocht schrijven (eind november '43 voorzag een nieuwe regeling dat nog slechts om de veertien dagen mocht geschreven worden). Gaat het om een selectie? Zijn sommige brieven nooit gearriveerd of later zoek geraakt? De lezer wordt in het ongewisse gelaten wat betreft de representativiteit van deze brieven. Opvallend ook is dat *Mechanicus* het dagboek dat hij aan het opstellen was niet één keer vermeldt.

In zijn brieven vinden we de meesterlijke auteur terug, de afstandelijke maar zeker niet koude observator die we al uit *In Dépôt* kennen. Beklag komt niet over zijn lippen. Slechts terloops vermeldt hij enkele ongemakken. Als het in Westerbork "een tikje ongemoeidelijker wordt", houdt hij zich onmiddellijk voor dat dat "nog altijd draaglijk is, vergeleken bij wat anderen hebben te verduren en in de wetenschap dat we het einde tegemoetgaan en dat tot nog toe onze steden niet worden vernield en onze burgers niet worden gedecimeerd en niet in elk gezin gerouwd wordt en ellende heerst. Als wij hier dat beetje ellende te dragen hebben in deze wetenschap, dan is dat maar een druppel in de zee van ellende waarin Europa baadt". Deze relativiserende distan-

tiëring is volgens *Mechanicus* een manier om te weerstaan aan het chaotische en bijna uitzichtloze leven in het 'dorp' (zoals hij Westerbork noemt). Uit de door Ruth geschreven inleiding leren we dat dit geen uitzonderlijke houding was. Ze meldt dat hij ook in vredes-tijd altijd lange brieven schreef aan haar moeder, brieven "vol met waarnemingen van wat hij zag en hoorde, maar nooit over wat hij zelf voelde". Zij verbaasde zich "over het volledig gebrek aan enige mededeling van persoonlijke aard".

Anders dan in de brieven die Etty Hillesum vanuit Westerbork schreef (*Het denkende hart van de barak*), probeert *Mechanicus* zelden of nooit het kampleven duidelijk te maken aan buitenstaanders. Weinig aandacht gaat naar de "vele tragediën die er zich afspelen en tot de dagelijkse ondervinding behoren". Zijn dagboek daarentegen is een in dit opzicht bijzonder gedetailleerd en rijk document (Hillesums dagboek is dan weer zelf-analytisch, het kampleven vormt daar maar een vaag decor). *Mechanicus'* brieven bevatten dan ook weinig of geen informatie die niet in zijn dagboek staat. De meest relevante passage (overigens die waaraan dit boekje zijn titel ontleent) is die waar hij duidelijk maakt wat het betekent op de derde 'verdieping' van een stapelbed te wonen, met al je (karige) hebben en houden.

Dit document humain is ongetwijfeld boeiend voor mensen die *Mechanicus* of zijn dierbaren persoonlijk kennen of gekend hebben, voor geïnteresseerde wetenschappers is het een welkome aanvulling op het toch onnavolgbare dagboek.

Gie Van den Berghe

ALSTEIN WIL DE LEZERS EEN WETEN SCHOPPEN

**Alstein, De uitgedaagde werkelijkheid
Hadewych, Schoten, 1987, 85 blz.**

"De eigen cultuur is de stoel waarop men staat om uitzicht op de wereld te bekomen. Hoe dom zijn dan niet diegenen die niet verder geraken dan het bestuderen, ontleden,

zelfs het koesteren en verafgoden van de stoel. En hoe bekrompen zij die beweren over de hele wereld te willen uitkijken, en beginnen met de poten vanonder de stoel weg te za-

gen."

Dit citaat geeft op de eerste plaats het standpunt weer van de auteur - met beide voeten stevig op zijn Vlaamse stoel maar met een uitzicht dat ver over de grenzen van zijn cultuur en klasse reikt -, maar toont meteen aan, waarom het zo moeilijk is om over dit essay een recensie te schrijven. Je zou eigenlijk het hele boekje moeten afdrukken, er is geen eerlijk samenvatten aan. Dat heeft onder meer te maken met de vorm. *De uitgedaagde werkelijkheid* bestaat uit een reeks aantekeningen, schetsen en beschrijvingen die tussen 1982 en 1987 geschreven werden. Sommigen zijn één regel lang, en voor anderen heeft Alstein een paar bladzijden nodig. Deze op het eerste gezicht los van elkaar staande stukjes worden verbonden door de éne auteur die dat alles heeft beleefd en overpeinsd en, vooral, door de werkelijkheid die in al haar verscheidenheid en verwarring tenslotte ook één blijkt te zijn. Zodat hij zonder moeite - maar niet zonder een enorme inspanning om het juist te verwoorden - kan uitgaan van zijn allerindividueelste schrijverschap en vandaar belandt in de politiek, de filosofie en, vooral, de ethiek. Zo komen we tot de tweede moeilijkheid voor de recensent: die diepere eenheid van wereld en auteur is onlosmakelijk verbonden met de reactie van de lezer die verplicht wordt met de tekst mee te denken en te voelen - wat niet altijd betekent akkoord te gaan. Want dit boek gaat evenzeer over "de uitgedaagde lezer" die, van fragment tot fragment, steeds duidelijker zichzelf en zijn wereld ontdekt. En omdat dit alles nauw samenhangt, kan alleen maar de warm aanbevolen lectuur van het hele essay een bevredigend inzicht verschaffen. Ik zal me daarom beperken tot het aanstippen van een paar elementen die als inleiding kunnen dienen.

Een zelfportret schrijven

"En zo niet alleen het waargenomenen verduidelijken, maar ook de waarnemer zelf, verscholen op de achtergrond (zou hij anders waarnemen?), en toch nauw verbonden met

al wie zich vragen stelt."

Net zoals Alstein weigert zich door de Noordnederlandse kritiek als "on-Vlaamse" (want intelligente) auteur te laten typeren, omdat er niet zoiets bestaat als een wortelloze cultuur, kan hij de werkelijkheid niet anders beginnen te begrijpen dan vanuit zijn "privé-wereldgeschiedenis". Hij gebruikt de autobiografie niet om op een slinkse manier "de maatschappij" te duiden, maar hij reduceert de hele wereld evenmin tot een materiaalverzameling voor zijn eigen individualistische literaire project. Wat hem interesseert is de dialectiek tussen de auteur-vakman, die zo correct mogelijk wil schrijven (voorbeeld: Gilliams) omdat schrijven nu eenmaal zijn eigenste uitdrukingsmiddel aan het worden is, en de wereld waarin hij wel bij toeval geboren werd maar waarin hij noodzakelijk geëngageerd moet leven. In een schitterend stukje over de politiciers die op zeven dagen tijd zeven keer van standpunt veranderen, de mensen en zichzelf bedriegen en van iedereen verlangen dat ze nadien toch nog in de democratie en zo zouden geloven, schuilt ook meteen de reden voor zijn schrijverschap. Omdat de werkelijkheid zo ingewikkeld en zo vervalst is, omdat de mensen zo graag bedriegen en bedrogen worden, moet hij blijven schrijven: "Maar het vermoeden rijst - sterker dan ooit - dat het een zinvolle daad is de werkelijkheid te blijven uitdagen en daarover te blijven schrijven. En dan niet zomaar opschrijven: elke goed gebouwde zin is een overwinning, een houvast".

Later kleedde zij zich snel terug aan.

"Trouwens, een amourette, een vlugger-tje! Waarom zou ik, omdat ik toevallig in deze eeuwenheft leef, zo schrijven dat ik tegemoet kom aan het verwachtingspatroon van de gemiddelde lezer van deze tijd?"

En toch beschrijft Alstein in dit korte boek opvallend veel momenten van erotische attractie en spanning. Maar het gaat hem niet om de prikkel die zulke scènes ondanks alles nog kunnen opwekken, maar om het begrijpen van de eenzaamheid waarin de mensen,

zijn "gemiddelde lezer van deze tijd" zich bevindt. Ook daar, waar bureaucratie en kapitalisme nog een stukje geluk-voor-iedereen schenen te hebben gereserveerd. Alstein beschrijft een vorm van liefdesrelatie die al even veel inspanning en ernst verlangt als het schrijven. Als het leven en overleven. Het zijn herkenbare situaties - echtscheiding, een afwijzing, een korte "fatal attraction", de onbehaaglijke resignatie van "een beschadigd en wijzer man" -, maar ze verwijzen telkens opnieuw naar de diepere moeilijkheden die tegelijk de enige reële mogelijkheid blijken te zijn. Dit wordt bijzonder goed uitgedrukt in het laatste fragment, een paar uur voor een tornado een kleinstad ergens in het Amerikaanse midwesten zal teisteren. De reiziger voelt de spanning die in het stadje heerst en heeft in een drankwinkel een ontmoeting met een aantrekkelijke en bereidwillige vrouw, op wiens uitnodiging hij echter niet ingaat: "En ze vervulde hem met spijt, want natuurlijk was het onmogelijk; hij was te lang achteloos geweest, had te lang waarschuwingen niet gehoord; het kwam hem nu zelfs voor dat zijn hele leven één lichtzinnige en amper verontrustende aangelegenheid was geweest".

Over het valse onderscheid tussen kunst en politiek

In dit debat, dat al meer dan honderdvijftig jaar in het linkse en vooral het marxistische kamp woedt, neemt Alstein ondubbelzinnig stelling, maar dan wel op de hem eigen bedachte manier. Om het even in jargontermen te vertalen: hij heeft geen boodschap aan de burgerlijke estheten die hun kunst als alibi gebruiken om zich buiten en boven de sociale realiteit (en dus aan de kant van de macht) op te stellen. Maar in ruil voor dit engagement eist hij - vooral van zichzelf - dat een sociaal en politiek georiënteerd schrijver in zijn vak beter en overtuigender is dan de beste burgerlijke kunstenaars, van wie hij de kwaliteiten niet onderschat. Voor hem zijn zelfreflectie (en dus kunst) vanzelfsprekend politiek.

Maar een politiek die terugvoert naar de oorspronkelijke verwondering over de manier waarop wij leven en, die dan weer de drijfveer is voor alle activiteit die er op gericht is, dit leven in meer menselijke zin te veranderen.

Anders gezegd: Alstein slaagt erin, ook de meest opgewonden en door de dagelijkse praktijk opgeslokte activist tot rust brengen. Het is tot nog toe altijd de bedoeling van linkse schrijvers geweest, de mensen een geweten te schoppen. Daar dat bij activisten heus niet nodig is, bestaat de verdienste van Alstein erin, precies die opgejaagde gewetensmensen te helpen, opnieuw aan een weten te komen, in de eerste plaats over zichzelf.

Ludo Abicht

Willy Claes DE DERDE WEG Beschouwingen over de wereldcrisis Standaard Uitgeverij - 228 blz.

"De Derde Weg" van Willy Claes bevat beschouwingen omtrent de wereldcrisis.

Het boek betekent een verademing wanneer men het vergelijkt met de ego-trippers die

tijdens de voorbije maanden de hemel van Lannoo en Elsevier hebben verduisterd. Hier ligt een mooi thema voor een licentiaatswerk: hoe langer de tunnel, hoe fierder de

(dood)gravers. Al is het een fierheid op bestelling die meestal geproduceerd wordt door ghost-writers of door "verleydende" mooipraters van het bestel. Waarmee we bedoelen dat Willy Claes niet schrijft over de heldendaden van Willy Claes, maar wel over De Grote Problemen van deze tijd: de economische, monetaire, politieke, kulturele, ecologische, energetische, ontwikkelings- en militaire problemen. Zeg maar over de crisis van onze westerse beschaving.

Hierbij volgt de auteur bij voorkeur het spoor dat werd aangegeven door de commissie Brandt en door "Europeanen" zoals Pisani en Delors, schuwt hij de conclusies van de Club van Rome niet en flirt hij op meerdere bladzijden met futurologen van het genre Töfler, Kahn, Pöccel.

Van bij het voorwoord omschrijft Willy Claes de doelstelling van zijn werk: geen speurtocht naar mirakeloplossingen, geen verrassende nieuwe invalshoeken.

"De lezer moet wel van tevoren weten dat dit boek niet werd geschreven met de pretentie originaliteit en grote deskundigheid tentoon te spreiden: er werd alleen geprobeerd de crisisproblematiek op een zo eenvoudig mogelijke wijze te benaderen."

Het belang van het werk ligt dan eerst en vooral in een - dikwijls uitvoerig gedetailleerde - beschrijving van alle verschrikkingen die onze wereld op het einde van deze memorabele eeuw bedreigen. Daarbij komt de Noord-Zuid-problematiek telkens weer als overheersend motief op de voorgrond, gekoppeld aan de waanzin van een economie die drijft op wapenproductie die de totale zelfvernietiging in zich houdt.

Willy Claes vervoegt met zijn boek een veranderend denkpatroon dat men veelvuldig aantreft bij politici die hun meest actieve politieke machtsuitoefening achter zich hebben (Brandt, Mc Namara,...). Alsof het afstand nemen van de directe machtsuitoefening aan de top van het groot politiek bedrijf voor velen een voorwaarde is tot wijsheid, onbereikbaar zolang zij zelf deel uitmaakten van het aftakelend mechanisme. In het geval Claes is dit wel de moeite waard omdat het in de lijn van de

verwachtingen ligt dat hij nog wel in het actieve politieke leven een rol zal spelen, weze het voorlopig op een nederige plaats in het politiek gedegeneerd Belgenland.

Claes merkt zelf op: "Het is opvallend hoeveel oud-ministers en -generaals hun afkeer voor de wapeningswedloop publiek belijden".

Mutatis mutandis kan men, aan het adres van de auteur, vaststellen hoe een oud-minister van economische zaken zijn afkeer voor de huidige economie belijdt:

"Is de economie, basis voor het welzijn van het individu en voor de vooruitgang van de samenleving, niet in tegenspraak geraakt met de fundamentele belangen van de mensheid? Hoe kan men een economisch systeem verdedigen dat, om te blijven functioneren, de produktie van een ontzaglijke hoeveelheid goederen eist, die de mens met fysieke vernietiging bedreigen?" Evenzeer kan men nagaan hoe een minister, destijds verantwoordelijk voor de uitbouw van de kernenergie, vandaag hierover zijn ernstige twijfels uitdrukt. De weg is inderdaad lang tussen het "Witboek" van minister Claes en zijn besluit uit Harrisburg-Tsjernobyl dat "geen enkel argument doorslaggevend is om de leefbaarheid van continenten en ongeboren generaties op het spel te zetten! Daarom is er maar één redelijke oplossing: de geleidelijke weg terug, de afbouw".

Samen met de Westduitse socialisten verwerpt Willy Claes het primitieve anti-sovjetsisme: "Welnee, de voornaamste vijand is niet het communisme - als het dat ooit mocht geweest zijn - maar wél de honger en de armoede, de steeds breder wordende kloof tussen rijk en arm, de uitbuiting en de onderdrukking".

Vanuit deze houding vertrekend kiest hij dan ook voor een West-Europa met een statuut van niet-gebonden kernvrije entiteit, en verwerpt hij de Franse optie voor een West-Europa als derde machtsblok.

Zo zitten er wel enkele aanzetten in het boek voor een wijziging van het beleid, enkele pogingen om de crisis te doorbreken. Maar terzelfdertijd toon Willy Claes indirect aan hoe armoedig het gesteld is met een echte STRA-

TEGIE om uit de crisis te geraken. Daarom is de titel "De Derde Weg" misleidend. Tenzij men zijn wensen voor werkelijkheid neemt. Het ontbreekt er inderdaad niet aan wensen zoals:

"Enkele supermogendheden en een handvol multinationals zullen enkele van hun prerogatieven moeten inleveren",

"IMF en Wereldbank zouden er goed aan doen ... niet alleen conventionele 'Westerse' criteria te hanteren",

"Eerbied voor de eigen politieke en socio-economische denkbèelden, voor de eigen kulturele en filosofische opvattingen, die in het Zuiden gehuldigd worden, moeten de houding van de geïndustrialiseerde landen kenmerken",

"Een nieuwe, stabiele groeïdynamiek moet worden ontwikkeld om de werkloosheidsplaag efficiënt te bestrijden",

"Een belangrijke herschikking in de financiële en economische machtsstructuren dringt zich op",

"De basis van elke nieuwe orde is de mens en de eerbied voor zijn rechten",

"Het economisch denken heeft behoefte aan een zuivere ethische basis. De winst mag niet langer het centrum, het begin- en eind-

punt van de economische activiteit vormen. De Mens moet centraal staan",

"De waardeschaal, waarmee de mens sinds vele generaties vertrouwd is, moet dus resoluut op de helling worden gezet", enz.

Op geen enkele plaats wordt echter zelfs maar een begin van strategie geschetst waardoor die vrome wensen ook realiteit mogen worden. Met anderen woorden: men weet zo stilaan wel wat er fout gaat, men kent de oorzaken, maar men is onbekwaam er aan te verhelpen. Men denkt zelfs niet na over de fundamentele problemen die rijzen wanneer men theorie en praktijk in overeenstemming wil brengen.

De Mens in plaats van de winst centraal stellen, zal niet het resultaat zijn van vrome gebeden noch van vooruitstrevende politieke programma's. Dat kan slechts het resultaat zijn van een ononderbroken, veelzijdige en doelbewuste organisatie en zelf-organisatie van de mensen, op alle gebieden, ter bestrijding en wijziging van de bestaande machtsstructuren. Maar dit idee vergt een ander boek, een vervolg, waar écht naar een nieuwe weg wordt gezocht.

Jef Turf

DE HEILSVERWACHTING VAN LUDO ABICHT BROOD MET ROZEN OP DE PLANK?

Deemstert ondanks de stormloop van De Benedetti en zijn jeudige akkolieten het yuppie-tijdperk weg en krijgen wij opnieuw brood gegameerd met rozen op de plank? Ludo Abicht in elk geval blijft geloven dat de doos van Pandora van de utopische verwachtingen niet voorgoed werd dichtgeklapt. "Het enige tegengif dat de aftakeling van de traditionele waarden door de Verlichting, en de aftakeling van de Verlichting door het cynisme nog overblijft", zo schrijft hij, "is de explosieve kracht van de concrete utopie". Uitgaande van dit credo onderzoekt Abicht in het spoor van zijn *maître à penser* Ernst Bloch in het eind verleden jaar verschenen essay "*Brood, rozen en*

utopie" de rol van de utopie in onze maatschappij van vandaag. "Welke vroegere utopische dromen werden er tot nog toe verwezenlijkt en welke zijn vandaag van belang? Wat is de conserverende kern van elke vorm van progressiviteit?" - ziedaar de vragen waarop de auteur in het eerste deel van zijn betoog een antwoord zoekt te formuleren. En o.i. slaagt hij hier ook in, niet in de laatste plaats omdat hij de lessen weet te trekken uit de geschiedenis van het utopisch pogen en daarbij geen enkel heet hangijzer uit de weg gaat.

Uitgaande van de vaststelling dat de utopie telkens aan het begin en het einde staat van de strijd voor een nieuwe maatschappij

(en hij refereert hierbij naar de arbeidersbeweging, de anti-imperialistische bevrijdingsstrijd en het radicale feminisme) komt Abicht tot de vaststelling dat onze westerse democratie eigenlijk de hoogste trap van de verwezenlijking van de utopie is die we tot nog toe hebben bereikt. De burgerlijke vrijheden, de politieke democratie gebaseerd op een parlementaire vertegenwoordiging en de verzorgings- en welvaartsstaat zijn even zovele waarden die moeten erkend en verdedigd worden. De historische superioriteit van het model blijkt ook hieruit, dat "zowel westersgezinde als linksgezinde regeringen in de Derde Wereld gematigde of radicale hervormingen beloven die hun land steeds meer zullen doen gelijken op een westerse verzorgingsstaat met recht op voedsel, onderwijs, gezondheidszorg, werk en ontspanning". Abicht keert zich dan ook tegen het soort lieden die uit ideologische verblindende positieve kanten van "het reëel bestaande kapitalisme" negeren en die een vaak deficiënte democratie willen vervangen door een bestel dat maar al te vaak mensenrechten en burgerlijke vrijheden aan zijn laarzen lapt.

Enmaal de positieve kanten van ons systeem terdege onderkend, ziet onze auteur zich toch weer geconfronteerd met de vraag in hoeverre deze democratie een variëteit is van de machtsstructuren zoals we ze altijd al hebben gekend. Hij komt hierbij tot de bevinding dat "onder de democratische oppervlakte een netwerk van afhankelijkheden werd opgebouwd, waartegen het feodalisme of de Oosteuropese nomenklatura primitief afsteken". Het wellicht meest nefaste gevolg hiervan is, dat de bevolking (dit zijn wij allemaal) het vertrouwen in zichzelf als drager van de macht heeft opgegeven. Meer nog: de meerderheid van de bevolking wil wat graag haar zo moeizaam gewonnen stuk vrijheid en verantwoordelijkheid opgeven in ruil voor een grotere zekerheid. Ook, zo constateert Abicht niet zonder enige bitterheid, als dat een bestendiging van de heren-maatschappij betekent.

En hier stelt zich dan een andere vraag. In hoeverre is een verlicht patriarchaat niet de

enige waarborg voor de positieve verworvenheden van onze westerse democratieën? Het is een vraag die door de profeten van de High Tech zonder meer bevestigend beantwoord wordt. De mythe dat de spitsstechnologie het eeuwigdurend rijk van vrede en welvaart binnen handbereik brengt, is de vorm van concrete utopie die voor het ogenblik bij brede bevolkingslagen het best in de markt ligt. Het gevaar van dit fata morgana ligt overigens niet in wat door zijn profeten wordt voorgespiegeld, maar in wat door deze profeten wordt verzwegen. "Welke menselijke waarden moeten hier worden prijsgegeven om het geheel te laten functioneren?", zo vraagt Abicht zich af, en hij wijst hierbij op de hoge graad van minimumveiligheid die een op de telematica draaiende maatschappij nodig heeft om te blijven functioneren, waaruit men sowieso kan afleiden dat alleen al de veiligheidsmaatregelen in het High Tech paradijs op zich zwaarder zouden wegen dan het hele huidige juridische apparaat. Trouwens, nu reeds doen de enge banden van High Tech met de militaire wereld en de geringe geestdrift die haar propagandisten opbrengen voor de democratische verworvenheden (die vaak als "egoïstische groepsbelangen" worden gebrandmerkt) twijfelen of er in hun gerealiseerde utopie nog wel sprake zal zijn van de oude verlichtingsidealen van vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid. Zeker is alvast, dat er in de High Tech Utopie geen plaats is voor economische structuurveranderingen die de huidige sociale machtsverhoudingen kunnen aantasten. Het mag dan ook geen wonder heten dat de technologische heilsleer juist gepropageerd wordt door groepen die nu al het meest profiteren van de heersende ongelijkheid en de daarmee gepaard gaande uitbuiting. Abicht komt dan ook tot de conclusie dat het High Tech visioen eerder doet denken aan een anti-utopie dan aan "de gouden droom uit de geschiedenis van de utopische gedachte."

Deze geschiedenis blijkt hoe dan ook een weinig opwekkend verhaal, wat blijkt uit het relaas van de figuren en stromingen die zich opwerpen als dragers van een utopie die werkelijk pretendeerden de grenzen van het reëel

bestaande model te doorbreken. Als voorbeeld van hoe twee geniaal geconcipeerde voorhoedemodellen zijn mislukt, neemt Abicht de figuren van Ignatius van Loyola, de stichter van de Societas Jesu, en Vladimir Iljitsch Lenin, de stichter van een revolutionaire arbeiderspartij "van het nieuwe type". Vanuit verschillende uitgangspunten en bekommernissen opteerden zowel de jezuïet als de bolsjewiek voor de uitbouw van een militair gestructureerde en gedisciplineerde elite-organisatie om hun droom van menselijke verlossing en/of bevrijding ook waar te maken. Na 400, resp. 80 jaar kan Abicht echter alleen maar vaststellen dat voor het christendom zowel als voor het marxisme de optie van en voor een elitaire voorhoede een doodlopend straatje is gebleken. Meer bepaald voor wat het socialisme betreft, komt hij tot de bevinding dat zonder een bevolking die klaar is voor het utopische experiment die droom nooit verwezenlijkt kan worden, waarbij ook de eerlijkste pogingen en de mooiste plannen tot mislukking zijn gedoemd. Hierin ziet hij dan ook de grote tragedie van het Oosteuropese model. "Als we namelijk één les moeten trekken uit de geschiedenis van de sociale beweging", zo schrijft Abicht, "dan is het die, dat het doel de middelen niet heiligt, maar dat de middelen het doel kunnen vervormen en tenslotte onbereikbaar maken. Zo zal een autoritaire weg uiteindelijk niet naar een democratisch doel leiden, hoe efficiënt die gedisciplineerde houding ook moge zijn. Er moet in de voorbereiding van de utopie al een voorafschaduw van die utopie verwerkt zitten, of het hele project loopt uit op één van de vele tragedies waaraan onze eeuw zo rijk is".

Oog in oog met het *débâcle* van de "democratische élites" wendt Ludo Abicht zich tot het anarchisme, wiens waarschuwingen tegen "de dictatuur van de partijbureaucratie" telkens opnieuw door de feiten bevestigd werden. Helaas - mijn verhaal wordt eentonig, zou Multatuli zeggen - moet hij ook van de libertaire revolte de mislukking vaststellen. Zonder enige complaisance voor de eigen generatie (en wellicht de eigen illusies) constateert Abicht dat de libertaire revolte van zodra ze in

contact kwam met de sociale en politieke realiteit "ofwel door de altijd flexibele heersende macht geïntegreerd werd of in de woestijn van de pseudo-religieuze sectenwereld gedreven, waar het ene utopische project na het andere mislukte". Zo mogelijk nog fundamenteler is de vaststelling dat binnen de anarchistische beweging er toch altijd weer handige pratens opstaan die zich niet zelden, en alle ontkenningen ten spijt, tot leiders ontwikkelen.

Geconfronteerd met de mislukking van de diverse utopische projecten en met de reële machteloosheid van bijna de hele bevolking zowel in Oost als in West die hiervan het gevolg is, gaat Abicht dan op zoek naar een nieuw model dat "de orde van de klassieke voorhoedepartij verbindt met de vrijheid van het anarchisme". Uit de ervaring van zoveel dat verkeerd gelopen is, komt hij tot de overtuiging dat een toekomstproject dat niet bewust in de geschiedenis geworteld zit, al mislukt is vóór we eraan beginnen. Niet alleen behoedt de kennis van traditie ons voor de terugval in vroegere fouten, maar bovendien "kan de inhoud zelf van het utopische project niet worden uitgewerkt zonder kennis van die waarden uit het verleden, die we voor de toekomst willen bewaren". Uitgaande van de overtuiging dat men "om het waardevolle te conserveren gedwongen wordt revolutionair te zijn", pleit Abicht in het spoor van denkers als Gramsci, Freire, Bloch, Illich en de Amerikaanse literatuurwetenschapper Frederic Jameson voor de zo noodzakelijke dialoog tussen conservatisme en utopisme. Voor de Westeuropese praktijk betekent dit dan op de eerste plaats een herwaardering van de eigen sociale en nationale tradities, die ten onrechte door de burgerij worden opgeëist. En natuurlijk gaat de auteur hier ook uitvoerig in op de ideeën van Bloch, waar deze wijst op de gemeenschappelijke wortels van het religieuze en het sociale emancipatiestreven.

Naast de nadruk die hij legt op de nodige historische verworteling van het toekomstproject dat leefbaar wil blijken, loopt als een rode draad door Abichts boek ook het pleidooi voor een niet minder nodig pluralisme, wil de utopie niet omslaan in een nachtmerrie. "Er zijn

waarschijnlijk zoveel 'correcte strategieën' als er mensen en groepen zijn, maar er is slechts één verzet", aldus Ludo Abicht. "Wie weigert die veelheid van wegen naar de utopie te erkennen en alleen zijn strategie als de juiste beschouwt, zit verkeerd".

Ziet Abicht nu ook de facto reeds een "model" functioneren dat "de orde van de klassieke voorhoedepartij verbindt met de vrijheid van het anarchisme"? In het bewustzijn dat de behoefte aan een ideaal model een "gevaarlijke raadgever" is bij het zoeken naar een valabel alternatief, wijst hij op het belang van de evangelisch geïnspireerde basisgemeenschappen in Latijns-Amerika, die met hun "voorzichtige synthese van christendom en marxisme, en van het voorhoedemodel en dat van de libertaire gemeenschap" daarbij ook nog een aanknopng zoeken bij de nationale en de regionale tradities van hun land.

Voor wat West-Europa betreft ziet de auteur blijkbaar weinig concreets en beperkt hij er zich toe te wijzen op de noodzakelijke inbreng van een basis "die nu eenmaal breder is dan de dunne middenlaag die hier het grootste deel van de nieuwe sociale bewegingen uitmaakt". Dat het bewust maken van "de meestal comfortabel vervreemde bevolking van West-Europa" een lastige karwei belooft te zijn, is echter een evidentie waarvan Abicht zich maar al te goed bewust is.

Men merkt het, alles bij mekaar beschikt Ludo Abicht eigenlijk over maar weinig concrete elementen die zijn zo hartstochtelijk geloof in "de explosieve kracht van de concrete utopie" kunnen hard maken, zodat men met enig cynisme kan stellen dat zijn boek allesbehalve juist die utopie concreet heeft gemaakt. Overigens hoeft de auteur er zich voor zijn aan Ernst Bloch ontleende credo al te zeer te expliciteren. "Wat er nu is, is niet altijd zo geweest en hoeft niet zo te blijven; er is meer aan de werkelijkheid dan wat we nu zien; elke toestand draagt reëel zijn volgende fase in zich en het zou onrealistisch zijn, deze complexiteit van het hier en nu te willen ontkennen", aldus Abicht over de "andere definitie" van de werkelijkheid zoals zij in het licht van de concrete utopie wordt gezien. En ook is de

concrete utopie een "open project", waarin men nooit van een definitieve aankomst kan spreken: "De richting is wel gekend, maar we blijven in feite altijd onderweg".

Hier stoten we natuurlijk op de fundamentele tegenstelling - en eigenlijk het irrationalisme - van Blochs en dus ook Abichts filosofie, zoals deze trouwens ook herhaaldelijk werd gesignaleerd - en gehekelde - in de meeste referaten die werden gehouden tijdens het Ernst Bloch herdenkingscolloquium dat nu alweer tien jaar geleden werd gehouden aan de Gentse rijksuniversiteit. "We kunnen het als volgt toespitsen", stelde toen Hugo van den Enden, "hoe kunnen latenties, potentialiteiten of ongerealiseerde zijnsmogelijkheden worden gedetecteerd als die moeten worden bepaald in termen van een essentialiteit-in-wording, waarbij precies deze essentialiteit wegens haar ongerealiseerd karakter de grote onbekende is?" En verder: "Bij voortdurende onstentenis van het ostentatieve, historische bewijs van de gefundeerdheid van die hoop moet die hoop zelf onder de modaliteit van de hoop worden geplaatst, als de uiterst kwestbare rode anjer die de hoop op de kanonneneliminatie symboliseert".

Het is waar dat Abicht in zijn boek het eschaton als het immanente sturingscriterium van het historisch proces niet uitdrukkelijk aan de orde stelt, maar het is duidelijk dat zijn geloof (want dat is het) "dat er uiteindelijk niets tegen de herinnering aan de bevrijdende momenten uit de geschiedenis bestand blijft" deze visie op de geschiedenis impliceert. Het is dan ook verwonderlijk dat hij in zijn betoog nergens is ingegaan op de kritieken die toernijd tegen dit soort teleologie werden geformuleerd en dit des te meer daar hij zelf toegeeft dat "een utopisch project een zodanig gewaagde onderneming is, dat je er niet voorzichtig genoeg kan mee zijn". Want inderdaad, zoals van den Enden opmerkt, kan de door Bloch en zijn volgelingen gecultiveerde hoop "slechts praktische consequenties en concrete implicaties krijgen als zij opgenomen en geïntegreerd wordt in levensbeschouwelijke en ideologische overtuigingssystemen". En zo'n integratie, aldus nog steeds van den

Enden, "veronderstelt steeds een 'elite' van 'theoretici' die instaan voor de *invulling* van die ontologie en voor de *uitwerking* en de *interpretatie* van die 'wetenschappelijke tendenskunde', waardoor zij ingekapseld wordt in een orthodoxie die aanspraak maakt op monopolievertegenwoordiging van die hoop, met alle voorspelbare gevolgen vandien". En inderdaad kan men zich afvragen of een geschiedenisopvatting (en de politieke praxis die ermee gefundeerd wordt) niet onvermijdelijk leidt tot de vorming van de door Abicht terecht zo gevreesde "democratische elite" die als enige het recht en de competentie heeft de "hoopgevende tekenen" in het historisch gebeuren te detecteren en te interpreteren.

"Een pleidooi voor zorgvuldige feitenanalyse, voor realistisch inzicht in structuren en ontwikkelingen, voor voorzichtige en conditionele prognose en voor zakelijke evaluatie van alternatieve beleidsmogelijkheden lijkt mij urgenter en verstandiger. Profetieën over het punt Omega van de Geschiedenis van de Mensheid en aanmaningen om te vertrouwen op de richtingwijzende kracht van het anticiperend utopisch bewustzijn brengen daarbij, vrees ik, weinig baat", aldus besluit van den Enden een betoog dat wij alleen maar kunnen

bijtrede. Bij het zoeken naar "alternatieve beleidsmogelijkheden" moet men daarenboven ook en vooral rekening houden met wat door Ronald Commers in zijn bijdrage tot het Gentse colloquium werd gesteld, namelijk dat het heel wel mogelijk is dat de wereld "een farce" is. Hetgeen, zo voegt Commers hier aan toe, "de arbeid en het doelgerichte handelen en het richting geven aan het theoretische weten, niet zou overbodig maken of opheffen. Immers, wij leven. En zo zijn wij gedwongen de farce te aanvaarden, tenzij wij beslissen uit de wereld te stappen - wat wij altijd kunnen doen. Door te leven zijn wij dan in de farce van de wereld waarvan wij goedschiks en kwaadschiks delen uitwerken. Die voorstelling brengt ons bij een radicaal, irreligieus atheïsme dat Bloch vreemd moet zijn".

En inderdaad, niet een door niets gefundeerde hoop kan de drijfveer van een op maatschappelijke verandering gericht handelen zijn, maar een (als het even kan: vrolijke) wanhoop. Zodat wij ons (overigens niet zonder spijt) niet kunnen aansluiten bij Abichts getuigenis, hoe meeslepend en bijwijlen ontroerend ze hier ook werd verwoord.

Jan Mestdagh

Brood, rozen en utopie verscheen als een afzonderlijke uitgave van het tijdschrift *Kritiek*. Adres: p.a. Genootschap voor Fenomenologie en Kritiek vzw, Seminarie Moderne Wijsbegeerte, Blandijnberg 2, 9000 Gent (België).

De bijdragen aan het Gentse Bloch-Colloquium waaraan in dit artikel werd gerefereerd, werden gebundeld in "Marxisme van de hoop - Hoop van het marxisme" dat in 1980

verscheen bij Het Wereldvenster te Bussum. Het boek bevat essays van Ludo Abicht, Karel Boullart, Paula Burghgraef, Werner Callebaut, Ronald Commers, Hugo van den Ende, Ernest Mandel, Jürgen Moltmann en Eduard Verhofstadt. Voor de samenstelling zorgde Hugo van den Enden.